

דתישכונ

פרשת במדבר, תש"פ, מספר 1369

פרשת במדבר – ראשיתה של "דמוקרטיה צבאית"

אמנון שפירא

שהוגבלה על-ידי הכוח הממשי של העם להוריד מלכים שלא מצאו חן בעיניו.⁶ לאחר שבחנתי את הנושא בהרחבה, החל מפרשתנו ולאורך התורה והנביאים הראשונים עד דוד, אציע שמונה סעיפים של ערכים כאלה במקרא, בשלושה תחומים:

תחום א: יחס שוויוני לחיילים: למעמדם, לגיוסם, להתנהלותם ולשחרורם.

(א) צבא מתנדבים או צבא חובה, ולא צבא שכיר.

בפרשתנו, וגם בימי הנדודים של העם במדבר, היה נהוג צבא-חובה, אבל בימי השופטים היה נהוג צבא של מתנדבים, שגויסו למלחמה רק בעת הצורך. מהתיאור בתורה של הפטורים מן המלחמה ("מי האיש אשר בנה בית חדש" וכו', דב' כ:ה) עולה תמונה של חקלאים, ולא של חיילים מקצועיים. היו אלה מלחמות של צבא עממי, שגויס לזמן מסוים ולמלחמה מוגדרת, בעיקר בימי השופטים, כמו בימי אהוד בן גרא (שו' ג'), דבורה (שם ד') וגדעון (שם ו'). כך היה גם בראשית ימי שאול (שמ"א א' א) ועוד. ואילו כשהתמסדה המלוכה, החל משאול ודוד, נתמסד גם הצבא.

ב) חובת גיוס כללית: אישית ושוויונית

ספר במדבר פותח במפקד לגיוס כללי למחנה ישראל לשם המסע המאורגן במדבר, ולמען היציאה למלחמה, כשהוראת הגיוס חלה בשווה על כל הגברים: "מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וּמֵעַלָּה כָּל יֶצֶא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל תִּפְקְדוּ אֹתָם לְצָבָאֲתָם" (במ' א:ג).

חובת-הגיוס היא כללית, וללא חריגים. זאת נלמד ממספר הפקודים של השבטים, כשנמנו שבט שבט במספר מלא ומדויק. בכך המקרא מודיענו, כי כל הגברים, ללא יוצא מהכלל, חויבו בגיוס לצבא. תיאור זה מלמד על התפישה השוויונית של הכתוב את ה"עם" בישראל.

ג) חלוקה שוויונית של שלל המלחמה

בעולם העתיק הייתה תופעה ידועה, שחלק משכר החייל הוא השלל שבזז במלחמה. בתנ"ך ניכרת מגמת שוויון בין החיילים באשר לחלוקת השלל; הן בחלוקה פנימית בתוך הצבא, והן בחלוקה שווה בין כלל החיילים לכלל האזרחים. מסיפורים במקרא עולה, כי יש לחלק את השלל באופן שוויוני בין כל החיילים לסוגיהם, כמו אצל דוד, שאף תיקן תקנה מיוחדת לכך: "כִּי פָחַק הַיָּד בְּמִלְחָמָה וַיִּחַלֶּק הַיָּשֵׁב עַל הַפְּלִים יִחַדּוּ יַחְלֶקוּ" (שמ"א ל:כד). כנראה שחלוקה כזו יסודה בסיפור מלחמת אברהם במלכי

פרשתנו משקפת מציאות צבאית: "וַיִּדְבֶּר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּמִדְבַּר סִינַי... כָּל זָכָר לְגִלְגָּלְתָּם. מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וּמֵעַלָּה כָּל יֶצֶא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל תִּפְקְדוּ אֹתָם לְצָבָאֲתָם..." (במ' א:א-ג). להלן אטען, שמציאות זו, הפותחת בפרשתנו ונמשכת לאורך התורה והתנ"ך (עד דוד), הייתה בגדר "דמוקרטיה צבאית". המונח הוצע על ידי מזרחן סובייטי, פרופ' איגור דיאקונוף,¹ בהקשר של הצבא האדום.² כמו כן, שני חוקרים מהאוניברסיטה העברית בירושלים: שמריהו טלמון,³ וחיים תדמור,⁴ וכן חוקר מאוניברסיטת חיפה, זאב ויסמן,⁵ זיהו את המונח החדש, והעבירו אותו לתנ"ך. המונח מכיל לכאורה סתירה פנימית, כיוון שמשטר צבאי-היררכי מנוגד ל"דמוקרטיה". עם זאת, מציאות מורכבת כזו שררה במקרא, כהגדרת ש' טלמון:

את המשטר בתקופת השופטים הייתי מגדיר כ"דמוקרטיה צבאית". לאמור: ללא רצונו של העם וללא תמיכתו הרי השופט כמוהו כאפס... כך גם בתקופת המלכים... משתמש אני כאן במושג "דמוקרטיה" בהיסוס-מה, כיוון... שהמדינה המקראית הדמוקרטית לא הייתה מבוססת על קונסטיטוציה, אלא על איזון כוחות בין העם לבין מי שמנהיגו. כך בימי השופטים, וכך המלוכה, שהיא מונרכיה

* פרופ' אמנון שפירא לימד תנ"ך באוניברסיטאות בר-אילן ואריאל עד יציאתו לגמלאות. המאמר מבוסס על ספרו: **דמוקרטיה ראשונית במקרא: יסודות קדומים של ערכים דמוקרטיים**, ת"א 2009. בשל מגבלות המקום הובאו כאן הדברים בקיצור, והמעוניין בהרחבתם מוזמן לפנות אל: amnons@ariel.ac.il.

1 אשורולוג, מהמכון למזרחנות של אוניברסיטת סנט-פטרסבורג. ראו ספרו: I.M. Diakonof, *The Paths of History*, Cambridge 1999, pp. 17-18.

2 דיאקונוף שאב את המושג מהמשטר בשבטים הגרמאניים הקדומים, שהיה מבוסס על התאגדות שווה של לוחמים, בעוד שהמנהיג היה "ראשון בין שווים". המונח שנקט מושפע מטרמינולוגיה מרכסיסטית, ובעקבות אנגלס (תודתי לפרופ' חיים תדמור ז"ל, שקרא את מחקריו של דיאקונוף ברוסית, והעיר לי על כך, בשיחה עמו בתשנ"ז).

3 ש' טלמון, "תפיסת המדינה ורעיון המלוכה בתקופת המלוכה", בתוך: י' כהן (עורך), **חברה והיסטוריה**, י-ם תשמ"מ, עמ' 17-28.

4 ח' תדמור, "מסופוטמיה", **אנציקלופדיה מקראית**, ה (תשל"ח), עמ' 59-111.

5 ז' ויסמן, **עם ומלך במשפט המקראי**, ת"א 1991, ראו הפרק השמיני, והערה 34 בעמ' 173.

בְּנֵי גַם בְּנֵי בְּנֵי, כִּי הוֹשַׁעְתָּנוּ מִיַּד מִדְּיָן" (שׁו' ח:כב); ממלחמת יפתח בבני-עמון: "לָכֵה וְהִייתָה לָּנוּ לְקַצִּין, וְנִלְחַמָּה בְּבְנֵי עַמּוֹן" (שׁו' יא:ו), ומשמואל ושאול: "שִׁימָה לָּנוּ מֶלֶךְ לְשִׁפְטֵנוּ כְּכָל הַגּוֹיִם", ואז: "וְנִלְחַם אֶת מֶלֶחֶמְתָּנוּ" (שׁמ"א ח:ה,כ). מתופעות אלה ניתן להסיק, כי יציאתו למלחמה של המלך התאפשרה רק בהסכמת העם המוקדמת לה (אמנם, כלל זה לא היה גורף, ולא אאריך).

תחום ג: "איזוני כוחות" בין העם למנהיגיו
(ז) קיומו של 'משפט העם' העממי, גם בעת מצבי חירום

אחד ממאפייניה של המערכת המשפטית הלא-פורמלית במקרא היה 'משפט-העם', שהתנהלה בהשתתפות חלקים מהעם; קבוצת חיילים או שופטי עיר, שהיו מעין טריבונל שיפוטי. משפט כזה התנהל, למשל, בעת העימות של העם עם שאול, לאחר שביקש להרוג את יונתן, בעוד שהעם התנגד להמית את מי שהביא לתשועה גדולה במלחמה, ואף "פדה" אותו ממוות (שׁמ"א י"ד). תוצאת העימות בין המלך לעם הייתה, ששאול ויתר על כוונתו להמית את יונתן. התנגשות זו מלמדת, כי בישראל הקדומה יכול היה צבא הלוחמים לעמוד בעימות חזיתי עם מלכו בעת קרב, ואף להכריע את הכף נגדו.

(ח) מתיחת ביקורת, של יחידים ושל ציבור, כנגד המלך בעיתות מלחמה

הביקורת כשלעצמה, כצעד אנטי-שלטוני, ואף הלגיטימיות שלה, נחשבות לאחד מסממני הדמוקרטיה הקדומה בישראל. מעיון במקרא עולים סימנים רבים של ביקורת כזו, וכמה מהם בעת מלחמה דווקא. כך, לאחר הברית החפוזה שכרתו יהושע והנשיאים עם הגבעונים, ביקרו אותם בני ישראל ("וַיִּלְנוּ כָּל הָעֵדָה עַל הַנְּשִׂאִים", י"ה ט:יח); כך "איש אפרים" מותח ביקורת על גדעון, על שלא שיתפם במלחמה ("מָה הַדְּבָר הַזֶּה עָשִׂיתָ לָנוּ לְבִלְתִּי קְרָאוֹת לָנוּ... וַיְרִיבוּן אֹתוֹ בְּחִזְקָה" שׁו' ח:א); כך גם שאול לא מיצה את מלחמתו בעמלק בעקבות ביקורת העם נגדו ("כִּי יָרָאתִי אֶת הָעָם, וְאֶשְׁמַע בְּקוֹלָם", שׁמ"א טו:כד); וכך "הרצים הנצבים" על שאול מסרבים לציית לפקודתו להמית את כוהני ה' בנוב ("וְלֹא אָבוּ עֲבָדֵי הַמֶּלֶךְ לְשַׁלַּח אֶת יָדָם לְפָגַע בְּכַהְנֵי ה'", שׁמ"א כב:ז); ואין תגובה לסירובם, ועוד. דוגמאות אלה לקוחות מתקופת יהושע ועד התבססות המלוכה בימי דוד, ולא מימי תקופת המלוכה הממוסדת. מכאן יש לשער, כי ככל שהתחזק מעמד המלך כשליט יחיד (משלמה ואילך), ממילא נחלשה עמדתו של העם הרחב.

לסיכום:

המונח "דמוקרטיה צבאית" כולל שורת הגבלות על המלחמה, כמו גיוס שווה לצבא ופטור שווה ממנו; חלוקת שלל שוויונית; הסכמה כלל-שבטית למינוי המפקד העליון; הסכמה לאומית ליציאה למלחמה; מתיחת ביקורת על המפקד, ואפשרות להשמעת קולם של החיילים אשר בשדה. כל זה הוא ביטוי תנכ"י מוקדם, של המושג המאוחר: "דמוקרטיה צבאית". ראשיתה, כנראה, נמצאת בפרשתנו: "שָׂאוּ אֶת רֹאשׁ כָּל עֵדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל... כָּל זָכָר לְגִלְגָּלְתָם. מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וְיָמָעָלָה כָּל יֹצֵא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל".

מי יתן, ונזכה לראות גם בימינו צבא שוויוני כזה, שאליו מתגייסים כל הישראלים מבין "עשרים שנה ומעלה".

הצפון.⁷ חלוקה אחרת של השלל נזכרת אצל משה: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר. שָׂא אֶת רֹאשׁ מִלְּקוֹחַ הַשָּׂבִי בְּאֶדָם וּבַבְּהֵמָה... וְחִצִּיתָ אֶת הַמִּלְקוֹחַ בֵּין תַּפְשֵׁי הַמִּלְחָמָה הַיֹּצֵאִים לְצָבָא וּבֵין כָּל הָעֵדָה" (במ' לא:כה-כז). חלוקה שוויונית זו מלמדת על תפיסה של סולידריות חברתית, כפי שהייתה רווחת בתקופה השבטית והקדם-מלוכנית בישראל.

(ד) מתן פטורים שוויוניים מגיוס, ולפי קריטריונים אובייקטיביים

מלחמה כרוכה בסיכון חיים ואף באובדנם. לפיכך ישנה חשיבות רבה לקריטריונים שלפיהם פוטר החוק חלק מהמועמדים לגיוס לצבא. בחינת החוק במקרא מעלה, כי הוא פטר מהשירות הצבאי שורה של אנשים שהייתה להם סיבה אישית או כלכלית-משקית: מי שבנה בית, נטע כרם, או נשא אישה, ואף "הִירָא וְרָךְ הַלְבָב" (דב' כ:ח). אלה חוקים מרחיקי לכת, בנותנם דרך מילוט ליחיד מישראל שלא להשתתף עם בני-עמו במלחמה.

חוק התורה "כִּי תֵצֵא לְמִלְחָמָה עַל אֹיְבֶיךָ" (דב' כ:א) הוא חוק גורף, ואינו מבחין בין סוגי המלחמה, אבל ההלכה בחז"ל צמצמה אותו וגם הרחיבה אותו. מחד גיסא, היא צמצמה את הפטורים הגורפים המוזכרים בתורה בקבעה, שאלה אינם חלים אלא ב"מלחמת רשות", אבל ב"מלחמת מצווה" (לכבוש הארץ או להגנתה) "יוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" (משנה סוטה ח, ז). מאידך גיסא, הרחיבה ההלכה את החוק בהגדלת מעגל הפטורים: ההלכה די היה בתירוץ כלשהו (כמו נטיעת חמישה שתילים, שנחשבו ל"כרם"), כדי להיפטר משרות צבאי (אם אין מדובר ב"מלחמת מצווה"). אין לנו עדויות מפורשות איך נהגו למעשה בסוגיה זו, להוציא, במעומעם, מלחמת גדעון (שׁו' ז'), ועדות מפורשת מתקופה מאוחרת, של מלחמת יהודה המכבי בצבאו של גורגיאס (ספר חשמונאים א). מכל מקום עולה, כי הפטורים מהמלחמות ניתנו לפי קריטריונים כלליים ושוויוניים.

תחום ב: "הסכמה כללית" בין העם למנהיגיו
(ה) הזדקקות להסכמה כלל-שבטית למינוי המנהיג, המיועד לנהל את המלחמה

מהתהליך שבו נבחרו או מונו המנהיגים שאחרי משה, מיהושע ועד שאול, עולה, שהמנהיג אינו משתלט מעצמו על עמו, אלא זקוק להסכמה כלל-שבטית מוקדמת. איש מהם (כולל שמואל) לא הוריש את המנהיגות לבנו(!), אלא למנהיג אחר, שהצריך הסכמה רחבה. כך זכה יהושע להסכמת משה וה' עימו (יה' א'). ועם זאת, מינויו של יהושע מקבל תוקף רק לאחר הסכמת העם למנהיגותו: "וַיַּעַנּוּ אֶת יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר: כָּל אֲשֶׁר צִוִּיתָנוּ נַעֲשֶׂה" (שׁם:טז).

(ו) הזדקקות להסכמה כלל-שבטית לשם יציאה למלחמה

תפקידו הראשון של המנהיג, מימי יהושע ואילך, היה לנהל את מלחמות ישראל, וזאת, לאחר הסכמת העם למינוי המלך היוצא למלחמותיו. כך עולה מבקשת בני ישראל אל גדעון: "מִשָּׁל בָּנוּ גַם אֶתָּה גַם

⁷ "בלעדי רק אֲשֶׁר אָכְלוּ הַנְּעָרִים וְחִלְקוּ הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָלְכוּ אִתָּי... הֵם יִקְחוּ חֶלְקָם" (בר' יד:כד). ורש"י: "ממנו למד דוד, שאמר: 'כִּי כָחַלְק הִירָד בְּמִלְחָמָה' וכו'.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא
לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף